

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Залановська Л. І.

ВСТУП

Поняття «комунікативна діяльність» визначають як найширшу категорію для позначення всіх видів комунікативних, інформаційних та інших контактів людей, включаючи прості форми взаємодії – наприклад, присутність.

Загалом, в науковій літературі зустрічаються схожі поняття, а саме: «спілкування», «комунікація», «комунікативна діяльність», «комунікативна компетентність», таке різноманіття свідчить не тільки про використання різної термінології авторами, а й про методологічні й змістові відмінності в тлумаченні цих понять. Подібна тенденція властива і дослідженням комунікативної діяльності в умовах дизонтогенезу, за Н. Гончарук¹, М. Шеремет², О. Романенко³, та ін.

Питання інтеграції дітей з особливими освітніми потребами є пріоритетним та спрямоване на забезпечення їх права на якісну освіту.

Метою забезпечення умов для навчання здобувачів освіти з особливими освітніми потребами Міністерством освіти і науки України надаються рекомендації щодо використання засобів альтернативної та додаткової комунікації наголошуючи що мовлення та комунікація є основою соціальної взаємодії⁴.

¹ Гончарук Н. М. Дослідження психологічних аспектів комунікації у прикладних лінгвістичних теоріях. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 90–100.

Гончарук Н. М. Психологічна структура комунікації: науково-методологічний аспект. *Проблеми сучасної психології*. 2021. № 53. С. 78–101.

² Шеремет М. К. Актуальні проблеми спеціальної освіти. *Науковий часопис*: зб. наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. № 7. С. 79–81.

³ Романенко О. В. Дизонтогенетичні аспекти становлення антиципації у дітей із церебральним паралічем / О. В. Романенко. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2010. Вип. 1. С. 255–264.

⁴ Куценко Т. О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4 (2). С. 209–218. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)_26).

Завдяки комунікативній діяльності дитина з особливими освітніми потребами легше адаптується до нових умов та взаємозв'язків, взаємостосунків, відбувається розвиток її соціальних навичок і умінь. Дослідники Н. Гончарук⁵, І. Мартиненко⁶, І. Омельченко⁷ та інші, наголошують на тому, що позитивний вплив комунікативної діяльності простежується у всіх сферах психічного життя дитини від процесів сприйняття до становлення особистості та самосвідомості, а отже набуває актуальності розгляду питання розвитку комунікативної діяльності дитини як необхідної умови для ефективного навчання з особливими освітніми потребами як необхідної складової інклюзивного навчання. Саме тому, розвиток комунікативної діяльності учнів з особливими освітніми потребами одне з провідних завдань інклюзивної освіти, адже її мета це взаємодія учнів. А отже розвиток комунікативної діяльності є однією з умов організації начального процесу, що забезпечує не тільки загальний психічний розвиток особистості дитини, але й сприяє позитивній соціалізації та в цілому готовності до навчальної діяльності⁸.

1. Аналіз поняття та особливостей розвитку комунікативної діяльності дитини з особливими освітніми потребами

Дослідження комунікативної діяльності було зосереджено навколо вивчення різних її аспектів: генези і чинників, що її ускладнюють; в аспекті впливу на психічний розвиток індивіда на різних вікових етапах⁹; взаємозв'язку з особистістю¹⁰ тощо.

⁵ Гончарук Н. М. Дослідження психологічних аспектів комунікації. С. 90–100.

⁶ Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системним порушенням мовлення : дис. ... д-ра. пед. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія. Київ, 2017. 500 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.23/Martynenko.pdf.

⁷ Омельченко І. М. Технологія формування спілкування дітей із затримкою психічного розвитку : навчально-методичний посібник / І. М. Омельченко ; Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. 133 с.

⁸ Тарасун В. В. Логодидактика : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. 356 с.

⁹ Максименко С. Д. Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях. *Психологічне опосередкування педагогічних впливів на розвиток особистісної активності в освітньому просторі* : метод. реком. / С. Д. Максименко та ін. ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. С. 4–35.

¹⁰ Синьова Є. П. Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору : моногр. / Є. П. Синьова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 442 с.

М. Шеремет¹¹ зазначає, що комунікативна діяльність складається з декількох показників, які й забезпечують рівень розвитку комунікативних умінь. По-перше, це комунікативні якості, до яких відносяться вміння вступити в контакт, звернутися до співрозмовника; уміння вислухати співрозмовника; уміння зрозуміти й прийняти іншу думку, відмінну від власної; уміння орієнтуватися в ситуації спілкування; уміння відбирати матеріал та оформляти його в мові. По-друге, це комунікативні дії, які передбачають інтонаційне, емоційне, виразне оформлення мовних висловлювань; уміння відчувати настрій свого співрозмовника. По-третє, це мовленнєві навички, які пов'язані з наявністю достатнього словникового запасу; засвоєнням основних лексичних знаків мови; засвоєнням основних граматичних засобів; сформованістю навичок вимови звуків, складів. При цьому варто зазначити, що розвиток комунікативних умінь у будь-якій діяльності має йти за чотирма взаємопов'язаними напрямками: спілкування вчителя й учня; спілкування з іншим учнем, спілкування в малих групах, спілкування з учнями класу¹².

І. Мартиненко¹³ визначає комунікативну діяльність як категорію, яка позначається на всіх видах комунікативних, інформаційних та інших контактів людей, включаючи прості форми взаємодії.

Отже, представлені на сьогодні у психології класифікації комунікативної діяльності, пов'язані, насамперед, з активністю, яку вони забезпечують, та особистісно значущими мотивами особистості, які до цього виду діяльності спонукають.

За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури з'ясовано, що однією з провідних проблем є характеристика структури комунікативної діяльності, виділення основних компонентів, властивих цій діяльності в будь-якому віці. Вчені зазначають, що, як і будь-яка інша діяльність людини, спілкування характеризується низкою параметрів, і, насамперед, структурною організацією¹⁴.

Зважаючи на концепцію, розроблену представниками діяльнісного підходу: Г. Костюка¹⁵, О. апорожцем та іншими видатними вченими, у

¹¹ Шеремет М. К. Особливості формування мовлення в ранньому та дошкільному віці / М. К. Шеремет, Д. М. Ряшенцева. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2012. Вип. 21. С. 329–333.

¹² Шеремет М. К. Актуальні проблеми спеціальної освіти. С. 79–81.

¹³ Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системним порушенням мовлення. 2017. 500 с.

¹⁴ Конопляста С. Ю., Сак Т. В. *Логопсихологія : навч. посіб.* Київ : Знання, 2010. 299 с.

¹⁵ Костюк Г. С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Проколенко.* Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.

структурі комунікативної діяльності виділяють такі основні компоненти: предмет спілкування, комунікативну потребу і мотиви, одиниці спілкування, його засоби і результат.

Отже, роблячи висновки щодо поняття «комунікативна діяльність»¹⁶ зазначаємо, що комунікативна діяльність має свою структуру, де є потреба та мотив, та в процесі спілкування відбувається і взаємне інформування партнерів по спілкуванню і взаємодія (інтеракція), а отже комунікативна діяльність передбачає сформованість комунікативних умінь і засобів.

Таким чином, враховуючи вище зазначене, можна зазначити, що характеристика комунікативної діяльності індивіда будь-якого віку неможливі без урахування її структурної організації; змісту і повноти реалізації комунікативних умінь; ступеня володіння вербальними і невербальними засобами спілкування; змісту та стійкості комунікативної мотивації.

Для того щоб продемонструвати особливості комунікативної діяльності дітей з особливими освітніми потребами, звернемося до аналізу та представимо декілька висновків, щодо проявів комунікативної діяльності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку¹⁷.

Діти з інтелектуальними порушеннями, вчені зазначають, що у них здебільшого особливу роль набуває системне мовленнєве недорозвинення, що значною мірою гальмує їхнє вербальне спілкування. Через недостатнє розуміння зворотного мовлення їм складно орієнтуватися в ситуаціях взаємодії¹⁸. Оскільки їх словниковий запас досить обмежений, через це формулювання запитань та відповідей ускладнюється. Ці особливості призводять до труднощів у взаємодії з дітьми та дорослими, зниження спрямованості на вербальне спілкування та

¹⁶ Возчикова Н. В. Формування комунікативної компетентності у старших дошкільників із дитячим церебральним паралічем засобами комунікативних вправ. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 25. С. 18–26.

¹⁷ Мамічева О. В., Кащєєва Ю. В. Психологічні особливості мотиваційного компоненту комунікативної діяльності дітей дошкільного віку з мовленнєвими та інтелектуальними вадами. *Вісник Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова. Психологія*. 2014. Т. 21. Вип. 25. Ч. 1. С. 216–221.

Мамічева О. В., Попова О. М. Значення вербальних та невербальних засобів спілкування у розвитку дитини з психофізичними порушеннями. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету* : Вип. 21 / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2013. С. 102–108.

¹⁸ Махукова Т. В. Формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.03 – корекційна педагогіка / Т. В. Махукова ; НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 267 с.

звуження комунікативних інтересів і потреб. Водночас, значний вплив на якість міжособистісного спілкування осіб з інтелектуальними порушеннями мають тотальне порушення їхньої пізнавальної діяльності, незрілість особистісної сфери, недорозвиток усіх форм спілкування¹⁹.

Діти з затримкою психічного розвитку, особливості комунікативної діяльності в останні роки досліджувалися вченими І. Омельченко²⁰, О. Семенцовою²¹ та іншими. Роботи вчених наголошують на тому, що у дітей із затримкою психічного розвитку спостерігається низький рівень розвитку мовленнєвих засобів спілкування, домінування експресивно-мімічних та практично-дійових засобів спілкування, що ускладнює виникнення змістових контактів у спілкуванні.

У процесі організації освіти дітей з затримкою психічного розвитку полягає у систематичному моніторингу психічного розвитку дитини в динаміці її індивідуальної та вікової норми, а також створенні соціально-психологічних умов для ефективного психічного розвитку дитини в соціумі. Розвитку афективної сфери та організації спілкування з однолітками та дорослим, систематичній психологічному супроводі педагогів та батьків дитини.

Щодо дітей з порушеннями зору, здебільшого труднощі виникають в старшому дошкільному віці, на порозі шкільного навчання, коли спільна діяльність з однолітками актуалізує потребу в узгоджені власних дій з іншими. Невпевненість у правильності дій, недостатній розвиток ігрового спілкування, нечітке зорове сприйняття партнера зумовлюють часті конфліктні ситуації²². А в ранньому віці підрунтям

¹⁹ Синьов В. М., Шеремет М. К., Руденко Л. М., Шульженко Д. І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. *Збірник наукових праць «Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)»*. Вип. № 7 (2016). URL <https://aqce.com.ua/download/publications/97/100.pdf/>.

²⁰ Омельченко І. М. Сутнісні модули категорії «комунікативна діяльність» у дискурсі постнекласичної психології. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 25–40.

²¹ Семенцова О. М. Комунікативна діяльність та психологічний супровід її розвитку у дітей старшого дошкільного віку з ЗПР. *Тиждень науки* : зб. тез доп. щоріч. наук.-практ. конф. викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів ЗНТУ (Запоріжжя, 12–16 квітня 2010 р). В 4 т. Т. 4 / Відп. ред. Ю. М. Внуков. Запоріжжя : ЗНТУ, 2010. С. 96–98.

Семенцова О. М. Психологічні особливості ситуативно-ділової форми спілкування з однолітками у дітей з ЗПР старшого дошкільного віку. *Тиждень науки* : тези доповідей наук.-техн. конф. (Запоріжжя, 13–17 квітня 2009 р.) / відп. ред. Ю. М. Внуков. Запоріжжя : ЗНТУ, 2009. Т. 3. С. 194–195.

²² Федоренко С. В. Історичні аспекти формування соціальної компетентності дітей з порушеннями зору. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова* : зб. наук. пр. / за ред. В. М. Синьова. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. № 20. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. С. 242–246.

побудови системи стосунків з навколишніми є індивідуальне спілкування з дорослим, значних відмінностей у комунікації цих дітей у зазначений період немає.

Специфічні особливості комунікативної діяльності незрячих дітей вчені пояснюють звуженням сенсорної сфери та специфікою становлення зорового образу, недорозвитком мовленнєвих, емоційно-мімічних та предметно-дійових засобів спілкування. Ці діти не тільки не відтворюють емоційні стани, пози, жести відповідно змісту комунікативних ситуацій, вони не сприймають і не розуміють їх.

У дітей з порушенням слуху своєрідність спілкування полягає в недостатній сформованості соціальної спрямованості особистості, соціальних навичок і вербальних засобів для формування адекватних міжособистісних стосунків, їхня короткочасність і нестійкість, переживання емоційних мотивів вибору, низький рівень усвідомленості в оцінці значущих якостей особистості²³.

Комунікативну потребу діти з порушеннями слуху прагнуть задовольняти жестовою мовою, функції якої обмежені в спільноті людей, якічують. Спілкування дітей означеної групи характеризується диспропорцією в стані комунікативних засобів із перевагою невербальних (експресивно-мімічних та предметно-дійових) над вербальних. Водночас, обмежені можливості мовленнєвого спілкування безпосередньо зумовлені первинним порушенням – недостатністю слуху²⁴.

Діти з розладами аутистичного спектру мають такі особливості комунікації:

– нездатність адекватно використовувати для регулювання соціальної взаємодії візуальний контакт, мімічне вираження, жестикуляцію

²³ Фомічова Л. І. Педагогічні технології корекції порушень у сприйманні дошкільників з вадами слуху / Л. І. Фомічова. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. Вип. 31. С. 191–197.

Фомічова Л. І. Психологічні засади дистанційного навчання дітей з порушенням слуху в умовах карантину, як фактор нового професійного мислення. *Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами*: матеріали ІV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 14–15 травня 2020 : До 15-річчя ВГО «Українська асоціація корекційних педагогів». НПУ імені М. П. Драгоманова; Факультет спеціальної та інклюзивної освіти; ВГО «Українська асоціація корекційних педагогів». Київ, 2020. С. 99–100.

²⁴ Колупаєва А. А. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.

Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. № 2. С. 7–18.

(візуальний контакт знижений або відсутній загалом, характерний погляд повз чи «крізь» співрозмовника);

- нездатність до встановлення взаємозв'язків з однолітками;
- відсутність соціально-емоційної залежності, що виявляється в порушеній реакції на інших людей, відсутності модуляції поведінки відповідно до соціальної ситуації. Дитина майже не звертається за співчуттям;

- відсутність спільних інтересів у спілкуванні з іншими людьми;
- затримка або повна відсутність спонтанного мовлення, без спроб компенсувати цей недолік жестикуляцією й мімікою (часто цьому передує відсутність комунікативного гуління у віці немовляти);

- відносна нездатність починати або підтримувати бесіду (за будь-якого рівня мовленнєвого розвитку);

- ехолоалія і стереотипне мовлення;

- нездатність до рефлексії, тобто дитина не усвідомлює, як вона сприймається партнером по спілкуванню. Це характеризує нездатність зрозуміти, як вона виглядає в очах іншої людини. Тому часто діти з аутистичним розладом можуть не розуміти, чому їм роблять зауваження на їхні емоційні реакції, які не відповідають ситуації;

- невиразність наслідування або повна його відсутність (ідеться про імітаційні дії)²⁵.

Отже, теоретичний аналіз дав можливість узагальнити роботи дослідників щодо особливостей прояву комунікативної діяльності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Обґрунтовано, що учням, які мають особливі освітні потреби, складніше узгоджувати дії з виконанням спільних завдань, організовувати взаємодопомогу тощо, оскільки мовна ініціативність в більшості сформована на не достатньому рівні і як наслідок вони не завжди володіють навичками ведення передачі інформації, демонструють невміння слухати, підтри що призводить до погіршення навчальної діяльності та виникнення відчуття відчуженості та відстороненості від однолітків.

Наголошено на важливості подальшого вивчення проблеми розвитку комунікативної діяльності як однієї з умов інклюзивного навчання та пошуку засобів комунікації, що дають можливість розвивати здатність орієнтуватися в соціальних відносинах, уміння визначати свою соціальну роль і відповідати їй у спілкуванні з іншими

²⁵ Ткач О. М. Формування номінативного словника у дітей з розладами спектру аутизму. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації* : матеріали VI Всеукр. заочної наук.-практ. конф. – Суми: Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 57–64.

людьми, уміння концентрувати увагу й реагувати на звернення іншого і в цілому покращує процес соціалізації²⁶.

2. Альтернативна та додаткова комунікація як один із засобів розвитку комунікативної діяльності в інклюзивному середовищі

Питання альтернативної та додаткової комунікації в Україні не достатньо поширене, хоча вже досить активно використовується в багатьох країнах, де представлені результати використання альтернативної та додаткової комунікації з раннього віку та наголошується що використання цього засобу сприяє соціальній інтеграції дітей з порушеннями психофізичного розвитку та сприяє реалізації права на освіту та працю. За результатами міжнародних досліджень G. Vonoga, G. Dalai, D. De Rosa, A. Hillary Zisk²⁷, M. Panunzi, L. Perondi, J. Rönnberg, A. Sundqvist кількість осіб, які мають мовленнєві порушення збільшується, а отже і виникають труднощі у комунікативній діяльності. Щодо причин збільшення осіб з мовленнєвими порушеннями вчені називають генетичні, медичні, соціальні, психологічні та педагогічні фактори впливу.

Також у світі вже розроблені методики з доведеною ефективністю, наприклад американські системи Picture Exchange Communication Symbols (PECS), Picture Communication Symbols (PCS), європейська ARASAAC та інші набори символів, які не є спрощеними, але вони організовані так, щоб подати інформацію доступно, від простого до складного, візуально, але в Україні ще потрібна системна адаптація таких матеріалів, враховуючі лінгвістичні особливості та сприймання дітей з особливими освітніми потребами.

Отже, розглянемо поняття «альтернативна та додаткова комунікація». S. Tetzchner вводить поняття тотальної комунікації зазначаючи, що це будь-який спосіб, яким особа користується для спілкування.

Європейський дослідник S. Tetzchner використовує також терміни «підтримана комунікація» (aided communication) та «тотальна комунікація» (total communication), таким чином відзначаючи, що альтернативна та додаткова комунікація може відбуватися будь-яким способом, доступним людині з інвалідністю²⁸.

²⁶ Залановська Л. І. Розвиток комунікативної діяльності дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4 (27). С. 14–23. URL: <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/3059/2904>.

²⁷ Hillary Zisk A., Dalton E. Augmentative and Alternative Communication for Speaking Autistic Adults: Overview and Recommendations. *Autism in Adulthood*. 2019. Vol. 1, № 2.

²⁸ Communication aid provision and use among children and adolescents developing aided communication: an international survey / S. von Tetzchner et al. *Augmentative and alternative*

Альтернативну і додаткову комунікацію визначають, як набір інструментів і стратегій, які використовує людина, щоб виконати щоденні завдання спілкування²⁹.

Отже, альтернативна комунікація – заміщує мовлення, що відсутнє або розвинуто недостатньо, додаткова комунікація доповнює наявне мовлення, а тотальна комунікація – будь-який засіб та стратегія для покращення комунікації.

Альтернативна і додаткова комунікація може мати різні форми: мовлення, погляд, текстові повідомлення, жести, вираз обличчя, дотик, жестова мова, піктограми, малюнки, додатки з символами та пристрої для генерації мовлення тощо.

Альтернативна і додаткова комунікація є важливою, насамперед для людей із мовленнєвими розладами при таких особливостях розвитку, як розлади аутистичного спектру, інтелектуальні порушення, порушення розвитку мовлення та інші стани³⁰. Ще важливо наголосити, що альтернативна та додаткова комунікація може бути як тимчасовий засіб для використання пацієнтами в післяопераційний період у відділеннях інтенсивної терапії або під час процесу активізації мовлення у дитини³¹, так і постійною – при використанні людиною, яка має потребу використовувати упродовж усього життя³².

Таким чином, було виділено декілька категорій щодо використання альтернативної та додаткової комунікації:

Перша група – особи, для яких підтримувальна комунікація є експресивним засобом. Вони добре розуміють мовлення, але неспроможні висловити свої потреби вербально. Зазвичай, це люди з церебральним паралічем, іншими порушеннями нервової системи, ураженнями органів мовлення, мовленнєвими порушеннями, що виникли внаслідок травматизації або інфікування головного мозку тощо.

communication. 2018. Vol. 34, no. 1. P. 79–91. URL: <https://doi.org/10.1080/07434618.2017.1422019>.

²⁹ Єжова Т. Є. Альтернативна комунікація як засіб соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності. *Збірник «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»*. 2011. № 8 (10). С. 73–80.

³⁰ Millar D. C., Light J. C., & Schlosser R. W. (2006). The impact of augmentative and alternative communication intervention on the speech production of individuals with developmental disabilities: A research review. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 49. P. 248–264.

³¹ Schlosser R., & Wendt O. Effects of augmentative and alternative communication intervention on speech production in children with autism: A systematic review. *American Journal of Speech-Language Pathology*. 2008. № 17. P. 212–230.

³² Hillary Zisk A., Dalton E. Augmentative and Alternative Communication for Speaking Autistic Adults: Overview and Recommendations. *Autism in Adulthood*. 2019. Vol. 1, № 2.

Друга група – особи, які зазнають труднощів в оволодінні мовленям. Вони можуть навчитися розмовляти, але наразі їх мовленнєвий розвиток уповільнений (наприклад, діти з інтелектуальними порушеннями, моторною алалією). До цієї групи також належать особи, мовлення яких зрозуміле лише за наявності спеціальних додаткових засобів (наприклад, при аутизмі). Такими засобами можуть виступати побутові жести, міміка, модуляції голосу тощо.

Третя група – об'єднує осіб, для яких усне мовлення як засіб комунікації є занадто складним (наприклад, при тяжких комплексних порушеннях, при порушеннях слуху, аутизмі) і які постійно або впродовж тривалого часу потребують альтернативи в процесі комунікації, яка підходить для них. Користувачів цієї групи слід навчати як розумінню мовлення, так і здатності спілкуватися. Основна мета полягає у створенні передумов для розуміння іншої системи комунікації та навчання використання її без опори на усне мовлення. У даному випадку підтримувальна комунікація є повною альтернативою відсутнього усного мовлення³³.

Застосування засобів альтернативної та додаткової комунікації можна умовно розділити на декілька видів, враховуючи мету використання та вид подання матеріалу:

1) комунікація з безпосереднім використанням тіла, у тому числі через тактильні відчуття;

2) комунікація через візуальні образи: письмо, символи, піктограми, зображення;

3) спеціальні електронні засоби комунікації;

4) комбіновані засоби комунікації, які поєднують у собі мовлення, жести й символи.

Міністерство освіти і науки «країни в методичних рекомендаціях «Використання засобів альтернативної та додаткової комунікації» зазначає, що використовувати зі засоби можуть фахівці таких напрямків: логопеди освітніх закладів; логопеди медичних установ; логопеди інклюзивно-ресурсних центрів та логопедичних пунктів; практичні психологи; клінічні психологи; спеціальні психологи; психологи інклюзивно-ресурсних центрів; корекційні педагоги освітніх закладів та інклюзивно-ресурсних центрів; ерготерапевти; лікарі-неврологи; лікарі-психіатри; працівники соціальної сфери та ін. У закладах освіти

³³ Чайка М. С., Усатенко Г. В., Кривоногова О. В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник. Київ : ФОП Усатенко Г. В., 2021. 80 с.

засоби альтернативної та додаткової комунікації можуть вводитися педагогічними фахівцями міждисциплінарних команд³⁴.

Н. Бабич зазначає, що під час використання альтернативної і допоміжної комунікації слід дотримуватись основних принципів роботи:

– принцип «від більш реального до більш абстрактного» передбачає використання спочатку фотографій реального об'єкта, потім площинного зображення цього предмета, а далі, за потреби, символів, піктограм або схем; фахівці у підборі засобів комунікації орієнтуються на реальний рівень розвитку дитини, а не на її біологічний вік;

– принцип різноманітності символів передбачає суміщення різних систем комунікації (жести, символи, картинки тощо), використовуючи при цьому найбільшу кількість додаткових засобів, що сприятиме кращому розумінню та розвитку вербального мовлення;

– принцип постійної підтримки мотивації передбачає підтримання зацікавленості дитини в процесі комунікації шляхом визначення шкали інтересів кожної дитини та її вмінь включатись у процес комунікації;

– принцип функціонального використання комунікації передбачає використання системи альтернативної та допоміжної комунікації залежно від функціональних можливостей дитини (зору, слуху, нюху, рухових можливостей) та можливості її використання за межами заняття, в повсякденному житті³⁵.

Українська вчена Т. Куценко, наголошує що жодна із систем альтернативної і додаткової комунікації не має на меті вилучити вербальне мовлення з ужитку. Понад те, розвиток мовленнєво-комунікативних навичок пришвидшується за рахунок використання альтернативної та додаткової комунікації. Застосування будь-якого способу альтернативної і додаткової комунікації супроводжується мовленням таким чином, що жест або символ ілюструє слово, формуючи в головному мозку міцні зв'язки між стимулами різних модальностей (звукової, зорової, кінестетичної)³⁶.

³⁴ Про методичні рекомендації «Використання методів альтернативної та додаткової комунікації у закладах освіти»: Лист директорату дошк., шкіль., позашкіль. та інклюз. освіти МОН від 09.09.2022 р. № 4/2373-22. URL: <http://vlada.pp.ua/goto/aHR0cHM6LW9tb24uZ292LnVhL3N0b3JhZ2UvYXBwL21lZGhhL2lua2x1enl2bmUtbmF2Y2hhbm55YS8yMDIyLzA5LzE0L0xpc3QtNC4yMzczLTItLTA5LjA5LjIwMjItUHJvLm1ldG9kLnJla29uLjE0LjA5LjwMjIucGRm/>.

³⁵ Бабич Н. М. Допоміжна комунікація як один із засобів формування комунікативних навичок у дітей з порушеннями зору та інтелекту. Актуальні питання корекційної освіти. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 4. С. 6–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2014_4_3.

³⁶ Куценко Т. О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4 (2). С. 209–218. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)_26).

Отже основним завданням використання альтернативної та додаткової комунікації в інклюзивному середовищі є доповнення мовленнєвої системи дитини, яка не має розвинутого вербального мовлення на достатньому для щоденного ефективного спілкування рівні.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дозволив підсумувати, що комунікативна діяльність розглядається як діяльність, що виявляється в умінні співвідносити мету комунікації, умови комунікативної ситуації і комунікативні засоби; коригувати комунікативний процес з позицій прогнозованого результату; формулювати питання, резюмувати інформацію; викликати довіру у партнерів по комунікації, володіння навичками активного слухання.

Систематизовано результати досліджень щодо особливостей комунікативної діяльності дітей з порушеннями психофізичного розвитку, представлено аналіз комунікативної діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями, дітей з порушеннями зору, труднощі яких виникають зі старшого дошкільного віку, коли спільна діяльність із однолітками актуалізує потребу в узгодженні власних дій із іншими дітьми; дітей з затримкою психічного розвитку труднощі яких відбуваються в низькому рівні розвитку мовленнєвих засобів спілкування; дітей з розладами аутистичного спектру основні аспекти комунікативної діяльності котрих проявляються у нездатності встановлювати контакт з однолітками, відсутності спільних інтересів у спілкуванні з іншими людьми та відносній нездатності починати і підтримувати бесіду за будь-якого рівня мовленнєвого розвитку; дітей з порушенням слуху та обмеженими можливості мовленнєвого спілкування, що безпосередньо зумовлені первинним порушенням – недостатністю слуху.

Акцентовано, що розвиток комунікативної діяльності учнів з особливими освітніми потребами є одним з провідних завдань інклюзивної освіти і забезпечує не тільки загальний психічний розвиток особистості дитини, але й сприяє позитивній соціалізації та в цілому готовності до навчальної діяльності.

Розглянуто поняття альтернативної та додаткової комунікації як один із засобів розвитку комунікативної діяльності в інклюзивному середовищі. Визначено що альтернативна та додаткова комунікація впливає не лише на рівень засвоєваності знань, умінь та навичок з навчальних дисциплін (освітній процес передбачає й виховні складові, які допомагають учням сформувати соціально-побутові та комунікативні навички), а отже, впливає й на процеси адаптації та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами та сприяє підготовці дітей до самостійного життя, а також допомагає адаптуватися дорослим людям з

особливими освітніми потребами внаслідок травми або інших ушкоджень.

Наголошено на важливості подальшої побудови системи роботи з використанням засобів альтернативної та допоміжної комунікації.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено теоретичний аналіз поняття комунікативна діяльність та систематизовано результати досліджень щодо досліджень особливостей розвитку комунікативної діяльності у дитини з особливими освітніми потребами

щодо особливостей комунікативної діяльності дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Комунікативна діяльність розглядається як діяльність, що виявляється в умінні співвідносити мету комунікації, умови комунікативної ситуації і комунікативні засоби; коригувати комунікативний процес з позицій прогнозованого результату; формулювати питання, резюмувати інформацію; викликати довіру у партнерів по комунікації, володіння навичками активного слухання. Наголошено, що розвиток комунікативної діяльності учнів з особливими освітніми потребами одне з провідних завдань інклюзивної освіти, адже її мета це взаємодія учнів. А отже розвиток комунікативної діяльності є однією з умов організації начального процесу, що забезпечує не тільки загальний психічний розвиток особистості дитини, але й сприяє позитивній соціалізації та в цілому готовності до навчальної діяльності. Досліджено поняття альтернативної та додаткової комунікації та особливості використання в умовах інклюзивного навчання для забезпечення комунікативної діяльності осіб з особливими освітніми потребами.

Література

1. Бабич Н. М. Допоміжна комунікація як один із засобів формування комунікативних навичок у дітей з порушеннями зору та інтелекту. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 4. С. 6–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2014_4_3.

2. Возчикова Н. В. Формування комунікативної компетентності у старших дошкільників із дитячим церебральним паралічем засобами комунікативних вправ. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 25. С. 18–26.

3. Гончарук Н. М. Дослідження психологічних аспектів комунікації у прикладних лінгвістичних теоріях. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 90–100.

4. Гончарук Н. М. Психологічна структура комунікації: науково-методологічний аспект. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2021. № 53. 78–101.

5. Єжова Т. Є. Альтернативна комунікація як засіб соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності. *Збірник «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»*. 2011. № 8 (10). С. 73–80.

6. Залановська Л. І. Розвиток комунікативної діяльності дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *«Журнал сучасної психології»* № 4 (27) 2022. № 4 (27). С. 14–23. URL: <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/3059/2904>.

7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості ; за ред. Л. М. Проколенко. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.

8. Колупаєва А. А. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.

9. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. № 2. С. 7–18.

10. Конопляста С. Ю., Сак Т. В. Логопсихологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2010. 299 с.

11. Куценко Т. О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4 (2). С. 209–218. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ооор_2013_4\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ооор_2013_4(2)_26).

12. Максименко С. Д. Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях. Психологічне опосередкування педагогічних впливів на розвиток особистісної активності в освітньому просторі : метод. реком. / С. Д. Максименко та ін. ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. С. 4–35.

13. Мамічева О. В., Кашеєва Ю. В. Психологічні особливості мотиваційного компоненту комунікативної діяльності дітей дошкільного віку з мовленнєвими та інтелектуальними вадами. *Вісник Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова. Психологія*. Том 21. Випуск 25. Частина 1, 2014. С. 216–221.

14. Мамічева О. В., Попова О. М. Значення вербальних та невербальних засобів спілкування у розвитку дитини з психофізичними порушеннями. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету*. Вип. 21 / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2013. С. 102–108.

15. Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системним порушенням мовлення : дис. ... д-ра. пед. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія. Київ, 2017. 500 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.23/Martynenko.pdf.

16. Махукова Т. В. Формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із важкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів : дис.. ... канд. пед. наук : 13.00.03 – корекційна педагогіка. НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 267 с.

17. Омельченко І. М. Сутнісні модули категорії «комунікативна діяльність» у дискурсі постнекласичної психології. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 25–40.

18. Омельченко І. М. Технологія формування спілкування дітей із затримкою психічного розвитку : навчально-методичний посібник. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. 133 с.

19. Про методичні рекомендації «Використання методів альтернативної та додаткової комунікації у закладах освіти» : Лист директорату дошк., шкіль., позашкіль. та інклюз. освіти МОН від 09.09.2022 р. № 4/2373-22. URL: <http://vlada.pp.ua/goto/aHR0cHM6Ly9tb24uZ292LnVhL3N0b3JhZ2UvYXBwL21lZGhhL2lua2x1en12bmUtbnF2Y2hhbm55YS8yMDIyLzA5LzE0L0xpc3QtNC4yMzczLTlyLTA5LjA5LjIwMjltUHJvLm1ldG9kLnJla29tLjE0LjA5LjIwMjltUCGRm/>.

20. Романенко О. В. Дизонтогенетичні аспекти становлення антиципації у дітей із церебральним паралічем. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2010. Вип. 1. С. 255–264.

21. Семенцова О. М. Психологічні особливості ситуативно-ділової форми спілкування з однолітками у дітей з ЗПР старшого дошкільного віку. *Тиждень науки* : тези доповідей наук.-техн. конф. (Запоріжжя, 13–17 квітня 2009 р.) / відп. ред. Ю. М. Внуков. Запоріжжя : ЗНТУ, 2009. Т. 3. С. 194–195.

22. Семенцова О. М. Комунікативна діяльність та психологічний супровід її розвитку у дітей старшого дошкільного віку з ЗПР. *Тиждень науки* : зб. тез доп. щоріч. наук.-практ. конф. викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів ЗНТУ (Запоріжжя, 12–16 квітня 2010 р). В 4 т. Т. 4 / відп. ред. Ю. М. Внуков. Запоріжжя : ЗНТУ, 2010. С. 96–98.

23. Синьов В. М., Шеремет М. К., Руденко Л. М., Шульженко Д. І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. *Збірник наукових праць «Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)»*. Випуск № 7 (2016). URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/97/100.pdf/>.

24. Синьова Є. П. Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору : моногр. / Є. П. Синьова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 442 с.

25. Тарасун В. В. Логодидактика : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2004. 356 с.

26. Ткач О. М. Формування номінативного словника у дітей з розладами спектру аутизму. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації* : матеріали VI Всеукр. заочної наук.-практ. конф. Суми : Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 57–64.

27. Федоренко С. В. Історичні аспекти формування соціальної компетентності дітей з порушеннями зору. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова* : зб. наук. пр. / за ред. В. М. Синьова. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. № 20. Сер. 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. С. 242–246.

28. Фомічова Л. І. Педагогічні технології корекції порушень у сприйманні дошкільників з вадами слуху. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2016. Вип. 31. С. 191–197.

29. Фомічова Л. І. Психологічні засади дистанційного навчання дітей з порушенням слуху в умовах карантину, як фактор нового професійного мислення. *Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 14–15 травня 2020 : До 15-річчя ВГО «Українська асоціація корекційних педагогів». НПУ імені М. П. Драгоманова; Факультет спеціальної та інклюзивної освіти ; ВГО «Українська асоціація корекційних педагогів». Київ, 2020. С. 99–100.

30. Чайка М. С., Усатенко Г. В., Кривоногова О. В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник. Київ : ФОП Усатенко Г. В., 2021. 80 с.

31. Шеремет М. К. Актуальні проблеми спеціальної освіти. *Науковий часопис* : зб. наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. № 7. С. 79–81.

32. Шеремет М. К. Особливості формування мовлення в ранньому та дошкільному віці. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2012. Вип. 21. С. 329–333.

33. Hillary Zisk A., Dalton E. Augmentative and Alternative Communication for Speaking Autistic Adults: Overview and Recommendations. *Autism in Adulthood*. 2019. Vol. 1. No. 2.

34. Millar D. C., Light J. C., & Schlosser R. W. (2006). The impact of augmentative and alternative communication intervention on the speech production of individuals with developmental disabilities: A research review. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*. № 49. P. 248–264.

35. Communication aid provision and use among children and adolescents developing aided communication: an international survey / S. von Tetzchner et al. *Augmentative and alternative communication*. 2018. Vol. 34, № 1. P. 79–91. URL: <https://doi.org/10.1080/07434618.2017.1422019>.

36. Schlosser R., Wendt O. Effects of augmentative and alternative communication intervention on speech production in children with autism: A systematic review. *American Journal of Speech-Language Pathology*. 2008. № 17. P. 212–230.

Information about the author:

Zalanovska Lesya Igorivna,

PhD in Psychology,

Senior Lecturer at the Department of Practical Psychology

Zaporizhzhia National University

66, Zhukovskiyi str., Zaporizhzhia, 69600 Ukraine